

Кот Сергій (м. Київ)

Кандидат історичних наук,
керівник Центру досліджень
історико-культурної спадщини України
Інституту історії України НАН України
zvid1@ukr.net
УДК: 94(477):327:351.86222

ПРОБЛЕМИ ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ (1991–2015 років)

У статті аналізується досвід сучасних українсько-російських між-державних відносин у сфері повернення та реституції культурних цінностей в період 1991–2015 років. Висвітлюються ключові напрямки концептуальних дискусій, позитивні досягнення та проблемні питання двосторонньої співпраці.

Ключові слова: Україна, Росія, культурні цінності, повернення, реституція.

Проблема повернення українських культурних цінностей з Росії має давні корені. Приєднання значної частини території України до складу Російської імперії супроводжувалося масованим вивезенням з її території культурних цінностей, які концентрувалися в установах та музеях Москви і Петербурга. Цілеспрямованого характеру цей процес набув з початку XVIII століття у зв'язку з реформами Петра I. У тому числі, їх захоплювали як військові трофеї, вивозили явно і таємно на основі царських указів та розпоряджень адміністративних органів, масово вивозили в результаті діяльності наукових археологічних, археографічних, етнографічних і інших експедицій, що направлялися з Петербурга і Москви, скуповували більш впливові і багаті приватні російські колекціонери та музеї. Така політика імперського центру викликала протести в Україні. Не випадково, після падіння російського самодержавства в лютому 1917 року, одним з перших рішень створеної тоді Української Центральної Ради була вимога до Тимчасового уряду Росії про повернення в Україну національних реліквій — клейнодів українського козацтва. Незабаром на державному рівні було поставлене питання про повернення загалом всіх тих культурних цінностей, що були вивезені з території України — археологічних і етнографічних колекцій, предметів музейного значення, творів мистецтва, архівів. Ця вимога знайшла відображення в офіційних переговорах між Україною і РСФРР, що велися у 1918 році відповідно до

умов Брестського мирного договору. Тоді в складі української мирної делегації діяла спеціальна Культурна комісія, що склала списки предметів, на які претендувала Україна і виробила проект відповідного договору про умови та процедуру їх передачі до українських закладів¹.

Питання про повернення українських культурних цінностей з Росії неодноразово ініціювався Україною протягом 1920-х — початку 1930-х років й в умовах комуністичного режиму СРСР. Українцям навіть вдалося домогтися створення спеціальної двосторонньої Паритетної комісії, що повинна була розглянути українські претензії до російських музеїв, архівів і бібліотек. Рішення цієї комісії були успішними для України і відкрили можливість повернути з Росії значні культурні цінності. Однак, цей процес не був завершений — українські ініціатори й безпосередні учасники цих переговорів були репресовані сталінським режимом за звинуваченнями в націоналізмі, а процедура повернення обумовлених спільними протоколами культурних цінностей з 1933 року була повністю зупинена². У той же час, у радянський період була продовжена імперська політика концентрації культурних цінностей у Москві і Ленінграді, що зумовило нові втрати українських культурних цінностей³.

Розпад СРСР і проголошення незалежності України знову висунули на порядок денний у відносинах між Україною і Росією питання про українські культурні цінності в Росії. Більш того, це було одне з головних гасел перших років української незалежності, що фігурувало у двосторонніх відносинах не менш гостро, чим, зокрема, питання про Чорноморський флот колишнього СРСР. До певної міри відображенням значення, якого цьому питанню надавалося в двосторонніх відносинах, стала постанова Верховної Ради України від 19 вересня 1997 року про порядок ратифікації угоди між Україною і Росією про врегулювання питань правонаступництва щодо боргів і активів колишнього СРСР. У числі ключових вимог до Росії, від виконання яких залежала ратифікація угоди Верховною Радою України, була вимога підписання Росією окремого

¹ Детальніше див.: *Сергій Кот, Олексій Нестуля*. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917–1918. — К., 1996. — С. 20–71.

² *Сидоренко В.О.* З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною // Український історичний журнал. — 1972. — № 2. — С. 68; *Кот С.* Як поверталися наші клейноди // Хроніка-2000. — Вип. 27–28. — К., 1998. — С. 603–625; *Кот С.І.* Шукаючи втрачені клейноди: у справі повернення й реституції культурних цінностей українського козацтва // Пам'ятки України. — 2007. — № 2. — С. 86–119.

³ *Кот Сергій*. Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії та права / Серія: Повернення культурного надбання України. Проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 8. — К., 1996. — С. 42–91; *Кот С.І.* Українські культурні втрати за радянського часу // Розбудова держави. — 1995. — № 12. — С. 41–46.

договору про повернення цінностей, «які є національним, історичним і культурним надбанням українського народу»⁴. Зазначимо, що ця угода не ратифікована Україною дотепер.

Спроба комплексного врегулювання питань повернення і реституції культурних цінностей, перемішених у межах колишнього СРСР була розпочата за ініціативою України під час зустрічі глав держав-членів СНД в Мінську 14 лютого 1992 року. Тоді пропозиції України були підтримані в ході зустрічі й глави держав-учасниць одностайно підписали «Угоду про повернення культурних і історичних цінностей державам їхнього походження». Мінська угода передбачала створення спеціальної міждержавної комісії для вироблення взаємоприйнятих принципів і механізмів практичних дій, а також визначення категорій культурних і історичних цінностей, що мали підлягати поверненню на підставі норм міжнародного права⁵.

Однак, у Росії ця угода викликала запеклу критику. Категорично відкидалася сама ідея співробітництва в даній сфері, яка була потрактована як спроба «розподілу» російських музеїв, архівів та бібліотек. Зокрема, відомий російський діяч культури академік Дмитро Ліхачов заявив, що «підписання цієї угоди вважає катастрофою». «Реалізація Мінської угоди загрожує розривом єдиного культурного простору, — продовжував він далі, — та перетворенням країн Співдружності у провінційні держави, викличе хаос та культурні втрати у багатьох країнах»⁶. Директор Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна Ірина Антонова висловила здивування застосуванням в тексті угоди терміну «країна походження», заявивши, що цей термін суперечить нормам міжнародного права. Науковець, професор Вадим Полевой емоційно писав з приводу угоди: «Держави засновують усілякі комісії, створюють механізм практичної роботи, здійснюють описи цінностей, обслідують фонди, визначають категорії пам'яток для повернення. Господи, невже насправді усі ці знущання будуть здійснені над Ермітажем та Третьяковкою? ...Можливо ділити нафту, ковбасу і навіть території, але культура неподільна!». В свою чергу, головний хранитель Державного Ермітажу Володимир Матвеев так прокоментував ініціативи України: «Історичний розвиток є нерівномірним. Завжди виривається вперед хтось один... Вже неодноразово від нас вимагають клейноди, називаючи їх

⁴ Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2: Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 530–531.

⁵ Там само. — С. 531–532.

⁶ Дележу культуры — нет! // Культура — 1992. — 22 февраля.

символами державності українського козацтва, я щось такої держави не пригадую»⁷.

У результаті, вже наприкінці лютого 1992 року, Верховна Рада Російської Федерації виступила проти ухваленого документа й призупинила його дію, доручивши комісії Ради національностей спільно з парламентським комітетом з міжнародних стосунків вивчити його відповідність міжнародно-правовим нормам⁸. Згодом було схвалене рішення про відкликання підпису президента Єльцина під текстом угоди, хоч така дія не передбачається міжнародним правом у подібних випадках. Це дало Росії привід категорично відмовлятися виконувати Мінську угоду. В результаті ця багатостороння угода так і не була реалізована повною мірою, хоча продовжує зберігати свій правовий статус.

Але й після формального виходу Російської Федерації з Мінської угоди 1992 року, в Росії була продовжена доволі різка публічна критика самої ідеї співпраці в поверненні та реституції культурних цінностей. Її продовжували називати загрозою «чорного переділу», «експропріації» та ін.⁹

Реакція російських діячів культури та органів вищої державної влади Російської Федерації в питанні повернення та реституції культурних цінностей викликала зворотну різку критику з боку української наукової та культурної громадськості. В газеті «Голос України» було опубліковано відкритий лист до академіка Дмитра Ліхачова члена-кореспондента АН України Ярослава Ісаєвича під промовистою назвою «Чуже потрібно віддавати, колего», в якому він закликав не компроментувати угоду про повернення культурних цінностей країнам їх походження як інструмента конструктивної співпраці країн, а також звернув увагу на «несчисленні реальні факти пограбування національних скарбів з волі кремлівських правителів»¹⁰. В українській пресі з'явилися численні публікації про вивезення українських культурних цінностей до Росії та вимогами щодо їх повернення в Україну¹¹. Міністр культури України Лариса Хоролець в

⁷ Там же.

⁸ Україна молода. — 1992. — 25 лютого.

⁹ *Суслов В.* Скифское золото... Чье оно теперь? Над сокровищами культуры нависла угроза «черного передела» // Труд. — 1992. — 2 апреля; *Потехина И.* Вторая экспроприация Ермакова // Комсомольская правда. — 1992. — 7 мая.

¹⁰ *Исаевич Я.* Чуждое нужно отдавать, коллега // Голос Украины. — 1992. — 9 апреля.

¹¹ *Акинша К.* Культурные ценности на обломках империи: кому они достанутся? // Украинский обозреватель. — 1992. — № 4 (апрель); *Киркевич В.* Як старший брат забезпечив собі старшинство // Вечірній Київ. — 1992. — 8 липня; *Бутч І., Лозенко Л.*

публічному інтерв'ю обстоювала українську позицію щодо повернення культурних цінностей та критично охарактеризувала реакцію Росії щодо неї¹².

На такому тлі досить складно проходив також процес організації двостороннього україно-російського діалогу в сфері повернення та реституції культурних цінностей. Налагодження та належне юридичне оформлення конструктивної співпраці між Україною та Росією в цій ділянці міждержавних відносин було одним з головних пріоритетів роботи Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей від початку її створення. Вже в 1993 році було розроблений детальний «План підготовки до переговорів з Російською Федерацією з питань реституції культурних цінностей». Ним передбачалася підготовка відповідних звернень щодо взаємного співробітництва з даного питання до Верховної Ради РФ, до уряду РФ, а також до російської державної комісії з питань реституції, внесення пропозицій щодо створення двосторонньої міждержавної комісії з питань реституції. Як окремий напрямок, передбачалося активне формування позитивної громадської думки щодо питань повернення та реституції культурних цінностей, організація з цією метою виступів в українській та російській пресі, проведення спільних «круглих столів», конференцій за участю керівників відомств, експертів, відомих діячів науки та культури, започаткування двосторонньої програми створення спільних каталогів «Україніка в музеях, архівах та бібліотеках Росії» та російських — на території України, а також спільної бази даних втрачених культурних цінностей, організація відповідних тематичних виставок. На внутрішньому відтинку планувалася організація експертних груп з питань українських музейних, архівних, бібліотечних фондів на території Російської Федерації, які мали розробити концептуальні засади державної політики України щодо їх повернення та реституції, підготувати попередні реєстри українських культурних цінностей в Росії, подати пропозиції щодо визначення конкретних українських установ в ділянці культури чи архівної справи для безпосереднього співробітництва з аналогічними російськими установами. Як важливий напрямок, визначалося дослідження історичних обставин переміщення культурних цінностей з території України та територію Росії як в часи російської імперії,

Повернути військові архіви // Урядовий кур'єр. — 1992. — 4 грудня; *Сохань П.* Втрачене з архівів. Чи назавжди? // Літературна Україна. — 1993. — 21 січня.

¹² *Вільхова Я.* У «міністерші» відпустки не буде. Інтерв'ю з міністром культури України Л. Хоролець // Вечірній Київ. — 1992. — 23 липня.

так і за існування СРСР, а також дослідження історії та досвіду вирішення питань повернення українських культурних цінностей у минулому¹³.

На основі розробленого плану комісією була підготовлена і направлена до українського уряду на ім'я віце-прем'єр-міністра України Юхима Звягільського доповідна записка «Деякі питання про співробітництво України та Російської Федерації з реституції культурних цінностей» з конкретними пропозиціями щодо налагодження двосторонньої співпраці¹⁴.

У вересні 1993 року голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей Олександр Федорук звернувся до міністра культури Російської Федерації, голови Державної комісії по реституції культурних цінностей Євгена Сидорова з листом, в якому висловлювалися пропозиції щодо співробітництва двох відомств. У відповіді, яка була направлена до Києва 29 жовтня 1993 року, перший заступник міністра культури Російської Федерації, член Державної комісії по реституції Костянтин Щербаков відзначив, що вважає звернення української сторони надзвичайно «важливим і своєчасним», а пропозицію щодо встановлення «ділової співпраці в цій галузі вкрай своєчасною та корисною». В листі підтримувалися ідеї створення спільного банку даних «культурних втрат», розробка пошукових програм втрачених культурних цінностей, обмін науковою інформацією, встановлення тісних контактів між установами культури. Висловлювалося побажання щодо організації окремої зустрічі правників-міжнародників для всебічного розгляду міжнародно-правових аспектів питання реституції культурних цінностей, а також для підготовки проекту двосторонньої угоди про співпрацю в цій сфері¹⁵. Водночас, окремим листом від російського міністерства культури висловлювалася пропозиція провести попередні консультації в справі вироблення спільної позиції України та Росії в справі «колекції Кенігса», повернення частини якої з Росії тоді почало вимагати Королівство Нідерландів. При цьому, Україні пропонувалося передати російській комісії по реституції офіційні повноваження виступати в цій дискусії і від імені української сторони, мотивуючи це тим, що Росія є правонаступником колишнього СРСР, і апелювати до злочинів та незаконного

¹³ Особистий архів Сергія Кота: План підготовки до переговорів з Російською Федерацією з питань реституції культурних цінностей, 1993. — С. 1–5.

¹⁴ Особистий архів Сергія Кота: Некоторые вопросы о сотрудничестве Украины и Российской Федерации по реституции культурных ценностей, 1993.

¹⁵ Особистий архів Сергія Кота: Лист першого заступника міністра культури Російської Федерації, члена державної комісії по реституції культурних цінностей К.А. Щербакова до голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука від 29 жовтня 1993.

заволодіння культурними цінностями з приватних зібрань Львова та Галичини в цілому голландського нациста, визнаного військовим злочинцем, Пітера Ментена¹⁶.

Пропозиція передати Росії офіційні повноваження представляти Україну перед третіми сторонами в міждержавних переговорах не була підтримана з українського боку. Проте, на інших напрямках було досягнуто компромісних рішень. Восени 1993 року українськими та російськими експертами був підготовлений проект протоколу про співробітництво між Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей та Державною комісією Російської Федерації по реституції культурних цінностей, який пройшов апробацію в договірно-правових відділах міністерств закордонних справ обох країн. Документ передбачав налагодження широкої співпраці у науково-інформаційній сфері, розробку спільних пошукових програм по збиранню інформації про втрачені культурні цінності, їх інвентаризації, створенню спільних банків даних про втрачені культурні цінності, обмін архівними матеріалами про втрачені пам'ятки, створення спільних робочих груп. Однак, російська сторона, не заперечуючи його зміст по суті, почала відкладати підписання підготовленого протоколу, мотивуючи це проблемами у розробці відповідного російського законодавства¹⁷. В подальшому українська сторона не полишала спроби оформити міждержавними документами міжвідомчі стосунки, неодноразово звертаючись з відповідними пропозиціями до керівництва Міністерства культури Росії. Відповіді, що надходили до Києва, як правило, були витримані в конструктивному дусі, зокрема, в листі міністра культури Російської Федерації Євгена Сидорова від 13 грудня 1995 року до голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей Олександра Федорука в цілому підтримувалася пропозиція створення спільної українсько-російської експертної комісії¹⁸. Однак, реальних зрушень у цій справі не було.

¹⁶ Особистий архів Сергія Кота: Лист радника міністра культури Російської Федерації В.Д. Кулешова до голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука від 29 жовтня 1993.

¹⁷ Особистий архів Сергія Кота: Проект протокола о сотрудничестве государственной комиссии по реституции культурных ценностей Российской Федерации и Национальной комиссии по вопросам возвращения культурных ценностей в Украину при Кабинете Министров Украины; Лист голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука до Міністерства культури Російської Федерації, 1998.

¹⁸ Особистий архів Сергія Кота: Лист першого міністра культури Російської Федерації, голови Державної комісії по реституції культурних цінностей Є.Ю. Сидорова до голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука від 13 грудня 1995 р.

Та все ж питання двостороннього українсько-російського співробітництва з даних питань таки знайшли своє відображення в міждержавних документах. Вперше воно було зафіксоване в угоді про співробітництво між міністерствами культури України і Росії від 26 березня 1994 року. Стаття 11 угоди передбачала одержання повної інформації про історико-культурні цінності, що знаходяться в державних збірках сторін, сприяння в попередженні незаконного вивезення і ввезення культурних цінностей і взаємне повернення незаконно вивезених предметів незалежно від часу з моменту їхньої втрати. Сторони зобов'язалися створити двосторонню комісію, що повинна була виробити критерії визначення втрачених або незаконно вивезених національних художніх цінностей-реліквій і механізми для їхньої реституції. Передбачалася також координація позицій сторін щодо третіх країн. Стаття 3 угоди зафіксувала можливість проведення взаємних двосторонніх консультацій з питань контактів із ФРН щодо обміну вивезених у роки Другої світової війни цінностей¹⁹.

Однак, практично в цей же період при підготовці рамкової міжурядової угоди про співробітництво в сфері культури, науки й освіти російська сторона виступила проти включення в нього положень, що стосувалися питань співпраці у поверненні втрачених і незаконно вивезених культурних цінностей, які опинилися на території іншої сторони. Коли ж за наполяганням української делегації в ході узгодження остаточного варіанту угоди спільним рішенням представників сторін восени 1994 року даний пункт таки був включений у погоджений текст документа, тодішній міністр закордонних справ Росії Андрій Козирев протягом майже року не парафував його, наполягаючи на внесенні змін²⁰. Угода набрала чинності лише 26 липня 1995 року. Стаття 5, навколо якої велися дискусії, була зафіксована в ній у первісній погодженій делегаціями редакції: «Сторони співробітничатимуть у галузі збереження їхньої історико-культурної спадщини.

Сторони вирішуватимуть питання, пов'язані з утраченими або незаконно вивезеними культурними цінностями, які опинилися на території іншої Сторони, шляхом переговорів на основі національного законодавства і норм міжнародного права»²¹.

¹⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2: Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 523–528.

²⁰ *Ком С.* Проблеми повернення в Україну культурних цінностей в контексті історії та права: українські культурні цінності в Росії // Розбудова держави. — 1995. — № 10. — С. 40–41.

²¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2: Правова охорона культурних цінностей. — К., 1997. — С. 528–529.

Слід зазначити, що протягом тривалого часу положення обох документів щодо повернення і реституції культурних цінностей не застосовувалися у двосторонніх міждержавних стосунках, тому що російська сторона вважала, що не існує реальних підстав для практичного використання цих норм договорів.

Враховуючи позицію Росії та з огляду на проблеми в налагодженні практичної українсько-російської співпраці в сфері повернення та реституції культурних цінностей, у 1997 році була розроблена та затверджена Міжвідомчою нарадою з питань повернення культурних цінностей «Концепція підготовки та проведення двосторонніх переговорів між Україною та Російською Федерацією з питань повернення та реституції культурних цінностей». В документі містився огляд історичного досвіду України в переговорах з Росією щодо повернення культурних цінностей, аналізувалася ситуація в двосторонніх переговорах після розпаду СРСР та проголошення країнами державної незалежності, була опрацьована система політико-дипломатичних заходів та система організаційно-інформаційного забезпечення позиції України в даній сфері²².

У середині 1990-х років, як відповідь на звернення Німеччини та низки інших країн щодо повернення тих культурних цінностей, які в роки війни та в перші повоєнні роки були вивезені радянськими військовими «трофейними командами» та Радянською військовою адміністрацією в Німеччині до СРСР і виявилися зосередженими переважно на території сучасної Російської Федерації, в Росії був введений мораторій на розгляд питань повернення таких об'єктів та розпочалася підготовка спеціального законодавчого акту з цього приводу²³. Первісна редакція російського закону про статус культурних цінностей, переміщених у результаті Другої світової війни на територію Російської Федерації була критично сприйнята в Україні в зв'язку з наявністю в ній положень, що в односторонньому порядку оголошували російською власністю всі предмети культури, що опинилися в Росії у воєнні і післявоєнні роки²⁴. На підставі аргументів науковців з цього приводу було направлено офіційне звернення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних

²² Особистий архів Сергія Кота: Концепція підготовки та проведення двосторонніх переговорів між Україною та Російською Федерацією з питань повернення та реституції культурних цінностей, 1997. — С. 1–6.

²³ Кот С. Конфіскація замість реституції (російський закон про «трофейні цінності») // День. — 1997. — 13 березня.

²⁴ Кот С. Конфіскація замість реституції (російський закон про «трофейні цінності») // День. — 1997. — 13 березня; Кот С. Украина и российский закон о перемещенных культурных ценностях // Военные трофеи: Международный бюллетень. — № 5. — 1998. — Июнь. — М., 1998. — С. 8–11.

цінностей до Міністерства культури Російської Федерації²⁵. Завдяки активній позиції українських експертів та урядовців, що наполегливо вказували на несправедливий характер таких дій, у тому числі, стосовно України, у тексті російського закону, зрештою, з'явилася стаття 7, відповідно до якої, Росія прийняла на себе зобов'язання повернути колишнім республікам СРСР, а нині незалежним державам (включно з Україною), ті їхні культурні цінності, що в силу різних обставин опинилися на російській території в результаті війни²⁶. Безумовно, фіксація таких зобов'язань з боку Росії стала надзвичайно важливим та позитивним кроком російської сторони, що може сприяти відновленню історичної справедливості щодо багатьох втрачених внаслідок Другої світової війни українських культурних цінностей.

Мотивація української позиції щодо втрат пам'яток культури в роки війни ґрунтувалася на конкретних історичних фактах, що дозволяють визначити інтереси України в даному випадку. Зокрема, в роки Другої світової війни українська культура понесла додаткові втрати внаслідок:

– значна кількість культурних цінностей, що були спрямовані в евакуацію з України вглиб території СРСР, безвісти зникли в процесі евакуації або виявилися втраченими в місцях перебування на сході СРСР (у тому числі, на території Росії);

– видатні культурні цінності, переміщені з території України в період її окупації нацистською Німеччиною і її союзниками, згодом знайдені і спрямовані до СРСР у процесі післявоєнної реституції, не були передані законним власникам в Україні, але виявилися, в підсумку, у фондах російських музеїв і інших установ.

Підтвердженням цій тезі є факти випадкового виявлення вивезених під час німецької окупації українських культурних цінностей у російських сховищах у післявоєнні роки і їх повернення в Україну. Ще в середині 1950-х років з Московського художньо-промислового комбінату ім. Вучетича в Харківський художній музей зненацька була прислана картина відомого художника другої половини XIX століття Леоніда Жодейка «Портрет дівчини», що вважалася втраченою в роки війни. У 1966 і 1975 роках з Пермської картинної галереї в Київський музей західного і східного мистецтва повернулися картини майстрів XVII сто-

²⁵ Особистий архів Сергія Кота: Обращение национальной комиссии по вопросам возвращения в Украину культурных ценностей при Кабинете министров Украины к председателю государственной комиссии по реституции культурных ценностей Российской Федерации, министру культуры Российской Федерации Е.Ю. Сидорову.

²⁶ Закон Российской Федерации от 15 апреля 1998 г., № 64-ФЗ «О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации».

ліття — Корнелиса Бельта «Берег поблизу Схевенгема» і Яна Міля «Лаццарони», що у різний час були продані галереї приватними особами, які привезли їх з Кенігсберга. У 1970 році з Державного Ермітажу з великими труднощами дирекції Алупкінського палацу-музею у Криму вдалося повернути 19 картин різних західноєвропейських майстрів XVI–XVIII століть, що вважалися втраченими в роки війни і наприкінці 1960-х років випадково були виявлені представниками музею у ермітажних фондах. У 1979 році з фондів Новгородського музею-заповідника в Київський музей українського образотворчого мистецтва повернулися ікони «Святий Георгій» (XVII ст.) і «Соглядатаї землі Ханаанської» (XVIII ст.), що були офіційно внесені в списки втрат музею в роки війни. Їх також випадково виявила співробітниця київського музею в фондах новгородського музею. Виявилось, що ікони були повернуті в СРСР із Німеччини ще в 1947 році²⁷.

У перші місяці війни під час евакуації безслідно зникли відправлені вглиб СРСР фонди Черкаського, Кіровоградського і Уманського краєзнавчих музеїв, що вивозилися через Полтаву. Також безвісти зникли 6 ящиків з фондами Нікопольського краєзнавчого музею, у яких вивозилися найбільш унікальні реліквії запорозького козацтва. Невідомою досі є доля частини евакуйованих фондів Харківського історичного музею, що були зібрані на місці розбомблених німецькою авіацією вагонів на станції Олексіївка Білгородської області на території Росії і тієї частини, що була спрямована в Саратов. Нерозшуканими є також втрачені предмети культури з іншої частини фондів цього музею, яка прибула в Уфу і зазнала втрат вже на уфимській залізниці та в місцях збереження. Полтавський краєзнавчий музей втратив в Уфі 20 предметів з колекції холодної зброї (зі збірки Кочубея) і частину унікальних предметів знаменитого Перещепинського археологічного комплексу. Понесла втрати і та частина фондів полтавського музею, що була спрямована в Тюмень. У Новосибірську в умовах евакуації Третьяковська галерея одержала в тимчасове користування картини з фондів Харківської картинної галереї — Виллевальде «Козаки в Берліні» і Володимира Маковського «Базар у Москві». Згодом ці картини так і не були повернуті до Харкова²⁸.

Однак, незважаючи на ці факти і досягнуті в середині 1990-х років юридично оформлені угоди про співробітництво в сфері виявлення і повернення втрачених в результаті війни культурних цінностей, питання

²⁷ Ком С. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. — 1996. — № 5. — С. 134–135.

²⁸ Ком С. Українські культурні втрати під час Другої світової війни // Розбудова держави. — 1996. — № 4. — С. 39–43.

про інвентаризацію фондів російських музеїв на предмет ідентифікації втрачених внаслідок Другої світової війни українських культурних цінностей дотепер залишається невирішеним. Українська сторона практично не має жодних конкретних даних про те, які предмети культури, переміщені в роки війни, й у яких сучасних установах можуть знаходитися тепер на території Росії.

Практично не розглядаються питання й щодо інших категорій втрачених культурних цінностей, які Україна вважає такими, що, згідно з нормами міжнародного права, були незаконно переміщені з її території.

Єдиним виключенням з цієї тенденції є розпочаті в грудні 1998 року між Україною і Росією офіційні переговори щодо мозаїк і фресок XII століття з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, що виявилися на території Росії.

У зв'язку з відбудовою собору в історичному вигляді, в другій половині 1990-х років увага української громадськості була прикута до долі тих оригінальних предметів мистецької спадщини, які були демонтовані з його стін перед руйнуванням протягом 1934–1936 років і частково опинилися поза межами України. Спочатку достеменно було відомо лише про перебування мозаїки «Дмитро Солунський» XII століття у фондах Третьяковської галереї у Москві та висловлювалися припущення щодо імовірності зберігання ще 3–4 творів мистецтва зі стін собору у фондах цього російського музею або Ермітажу, чи Російського музею в Петербурзі²⁹. Проте в результаті багаторічних досліджень українським вченим вдалося встановити, що тоді в Росії знаходилося не менше ніж 26 оригіналів мозаїк і фресок XII століття, що є фрагментами інтер'єру собору. В тому числі було з'ясовано, що частина цих пам'яток опинилася в Росії ще до війни (8 предметів), в тому числі п'ять надзвичайно цінних творів мистецтва (серед них мозаїка «Дмитро Солунський») були передані до Третьяковської галереї на тимчасову виставку, присвячену 750-річчю «Слова о полку Ігоревім» і дотепер не повернуті в Україну. А доля 18 предметів пов'язана з Другою світовою війною. Представниками «штабу Розенберга» 29 ящиків з мозаїками і фресками собору були вивезені з Києва через Краків у Гохштадт-на-Дунаї (Баварія). У 1945 році їх там розшукали американські військові і перевезли в Мюнхен у так званий «збірний пункт». З Мюнхена в процесі реституції вони були передані радянській військовій адміністрації в Берлін. Наприкінці 1947 року мозаїки і фрески були відправлені в СРСР

²⁹ Особистий архів Сергія Кота: Реєстр пам'яток історії та культури українського народу, рекомендованих для розгляду на предмет передачі в Україну з музеїв та інших сховищ Російської Федерації під час візиту в Україну президента Росії Б. Сльцина, 1994.

двома ешелонами. Один виїхав у Київ і доставив загалом 11 предметів (три з яких були цілком розбиті). Другий ешелон їхав через Москву в Павловськ під Ленінградом і віз не менше 18 фресок і мозаїк, що згодом опинилися в музеях Новгороду і Ленінграда. Унікальність ситуації полягає в тому, що в процесі пошуків вдалося знайти всі облікові списки цих реліквій: довоєнні українські; німецькі з маркіруванням ящиків; американські в Гохштадті і Мюнхені, а також акти і списки їхньої передачі до радянської адміністрації; списки й акти про привезені предмети в Київ; списки й акти про привезені предмети в Павловськ і їхні подальші переміщення по російських музеях³⁰.

Вперше матеріали щодо перебування мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору на території Росії були оприлюднені в листопаді 1997 року на шпальтах газети «Столиця»³¹. Для України це відкриття за значенням стало своєрідною власною «Бурштиною кімнатою» і викликало значний суспільний резонанс. На підставі публікації, 13 лютого 1998 року міністр культури і мистецтв України Дмитро Остапенко та голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей Олександр Федорук офіційно звернулися до прем'єр-міністра України Володимира Пустовойтенка з проханням «порушити питання з боку України перед Урядом Російської Федерації про повернення мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Україну»³². Однак, процес консультацій на вищих рівнях органів влади України був доволі тривалим — подібне рішення на тлі загальних відносин між Україною та Росією давалося нелегко.

Водночас, групою науковців на громадських засадах була проведена велика дослідницька робота по підготовці під егідою Інституту історії України НАН України інформаційно-аналітичних матеріалів «Про повернення в Україну предметів мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, що перебувають в музеях Російської Федерації»³³.

³⁰ Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України — 1999. — Ч. 1. — С. 63–84; Кот С., Коренюк Ю. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи // Пам'ятки України — 2004. — Ч. 2. — С. 2–19.

³¹ Кот С., Коренюк Ю. Росія повинна повернути Україні цінності з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві // Столиця. — 1997. — № 11 (листопад). — С. 6, 9.

³² Особистий архів Сергія Кота: Лист міністра культури і мистецтв України Д.І. Остапенка та голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федорука до прем'єр-міністра України В.П. Пустовойтенка від 13 лютого 1998 р.

³³ Кот С.І., Коренюк Ю.А. Про повернення в Україну мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, що перебувають в музеях Російської Федерації. — К., 1998.

Фактично, це було вперше виконане в Україні науково-документальне та правове обґрунтування вимог української сторони, оформлене на підставі міжнародно-правових норм. Документ через віце-прем'єр-міністра України академіка Валерія Смолія був офіційно переданий українському уряду для здійснення відповідних кроків щодо повернення в Київ втрачених реліквій. Проведена робота дозволила перевести проблему повернення українських культурних цінностей з Росії з суто політичної, доволі гострої з обох боків дискусії, в практичну фахову площину нормального міждержавного діалогу.

На підставі даних матеріалів за дорученнями президента України Леоніда Кучми та президента Російської Федерації Бориса Єльцина на офіційному урядовому рівні була створена двостороння українсько-російська комісія експертів з питань мозаїк та фресок Михайлівського собору, що перебувають на території Росії. Статус експертної комісії передбачав, що її узгоджені протоколи є прямою підставою для ухвалення відповідних рішень урядами обох країн. Офіційні двосторонні переговори українських та російських експертів по вирішенню даної проблеми розпочалися 10 грудня 1998 року в приміщенні Третьяковської галереї. Загалом відтоді відбулися три засідання експертних груп (1998, 1999, 2003 роки)³⁴.

На першому етапі розгляду питання в центрі уваги перебували предмети культури, пов'язані зі спадщиною Михайлівського Золотоверхого собору, які опинилися на території Росії внаслідок Другої світової війни. Найбільші складності в роботі спільної експертної групи були пов'язані з ідентифікацією кожного окремого предмета щодо даних архівних документів і необхідністю для української сторони доводити, що поява в російських музеях заявлених у реституційних вимогах об'єктів пов'язана саме з подіями війни. Українським експертам вдалося повністю підтвердити наведені дані відносно 11 фресок, які знаходилися в Державному Ермітажі. Їх висновки офіційно визнали і учасники експертної комісії від Росії. Протягом 2001–2004 років усі вони були повернуті в Україну. Це — перший прецедент в україно-російському співробітництві щодо повернення культурних цінностей і перша передача культурних цінностей, здійснена Росією в рамках реституції на пострадянському просторі.

Позитивно оцінюючи цей досвід двостороннього співробітництва, слід зазначити, що переговори про повернення фресок і мозаїк Михай-

³⁴ Особистий архів Сергія Кота: *Кот С.І.* Наукова записка «Про організаційне та матеріально-фінансове забезпечення українсько-російських переговорів щодо мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору, які перебувають на території Російської Федерації», 1997 р.

лівського Золотоверхого собору від самого початку проходили доволі повільно, а в останні роки зовсім зупинилися. За спільним протоколом (схваленим 10 грудня 1998 р.), офіційні зустрічі експертних груп сторін мали відбуватися щопівроку, проте за весь період 1998–2009 років відбулися лише три такі зустрічі. А від 2003 року вони не проводяться зовсім. Між тим, існує реальна можливість вже найближчим часом повернути до Києва ще частину михайлівських фресок з числа тих, що були вивезені до Росії в результаті Другої світової війни (1 мозаїка, 5 цілих фрагментів фресок і 1 повністю розбита фреска). Успіх попередніх етапів українсько-російських переговорів це переконливо підтверджує.

Доля мозаїк та фресок собору, які були вивезені в Росію до Другої світової війни, а саме в другій половині 1930-х років (загалом 8 предметів), розглядається в іншій правовій площині і, очевидно, переговорний процес матиме додаткові особливості. Цей комплекс є невід’ємною складовою частиною загального розгляду питань щодо мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, що перебуває на території РФ.

Слід зазначити, що в україно-російських стосунках у сфері повернення та реституції культурних цінностей Україна виступає не лише як активний суб’єкт реституційного процесу, а є також і об’єктом аналогічних вимог з боку російської сторони.

У 2007 році Федеральне агентство по культурі та кінематографії Російської Федерації (Роскультура) офіційно звернулося до Міністерства культури і туризму України в справі встановлення долі картин російських музеїв, втрачених в роки війни й виявлених у музеях Криму³⁵. В жовтні–листопаді того ж року у відповідності з двосторонніми домовленостями, в музеях Криму працювала група російських експертів, яка здійснювала ідентифікацію вказаних картин. За наслідками їх роботи голова Роскультури Михайло Швидкий 1 лютого 2008 року направив до міністра культури і туризму України Василя Вовкуна нове звернення та додатки до нього, в яких містилися уточнені вимоги російської сторони щодо повернення втрачених в роки війни творів мистецтва³⁶. Мова йшла про 14 картин з фондів Державного Російського музею у Петербурзі, що напередодні війни в 1941 році входили до складу виставки російського

³⁵ Особистий архів Сергія Кота: Лист голови Федерального агентства по культурі та кінематографії Російської Федерації М.С. Швидкого до Міністерства культури і туризму в Україні В.В. Вовкуна «Про картини російських музеїв, втрачених в роки війни й виявлених в кримських музеях» від 19 квітня 2007 р.

³⁶ Особистий архів Сергія Кота: Лист голови Федерального агентства по культурі та кінематографії Російської Федерації М.С. Швидкого до Міністерства культури і туризму в Україні В.В. Вовкуна «Про втрачені в роки Другої світової війни російські картини, виявлені в українських музейних зібраннях» від 1 лютого 2008 р.

мистецтва, сформованої з його зібрань, і направленої в Крим. Виставка не була евакуйована, разом з фондами кримських музеїв її експонати були конфісковані й пограбовані німецькими окупантами. Частина творів мистецтва з її складу по війні була повернута до Російського музею. Проте доля багатьох інших пам'яток впродовж багатьох десятиріч була нез'ясованою. В тому числі, це стосувалося картин, виявлених та ідентифікованих російськими експертами в музеях АР Крим. З метою перевірки даних російської сторони в Україні були проведені власні експертні дослідження, які були опубліковані у вигляді монографічного видання. На основі широкого кола архівних джерел вдалося простежити раніше невідомі обставини переміщення заявлених до реституції культурно-мистецьких цінностей в роки Другої світової війни, а також щодо вирішення питань про їх долю в післявоєнний період (у 40-ві — 50-ті роки). Видання було використано в якості офіційних матеріалів української сторони під час засідання українсько-російської комісії з питань повернення та реституції культурних цінностей в грудні 2010 р., отримало високу оцінку як українських, так і російських фахівців, вплинуло на перебіг переговорів на користь України. Всі претензії Росії на дані твори мистецтва було знято³⁷.

Ще одна проблема, що стосується інтересів України, пов'язана з російсько-німецькими дискусіями щодо питань реституції. Коли сьогодні слухаємо про можливості так званої компенсації Росії втрат СРСР за рахунок німецьких фондів, українцям складно зрозуміти механізм такої «компенсації».

Згідно післявоєнним даним Міністерства культури СРСР і даним статистики, 55% усіх втрат музеїв СРСР у війні — це втрати музеїв України, а по категорії особливо цінних експонатів українські втрати тільки по 21 музеєві з 174 складають 74% загальних втрат СРСР. Про загальну тенденцію щодо масштабів втрат українських культурних цінностей переконливо свідчать і інші дані. На підставі виявлених в останні роки документів, відома американська дослідниця питань реституції Патриція Кеннеді Грімстед робить висновки про те, що тільки з американської зони окупації з території Німеччини у вересні 1945 — вересні 1948 років до СРСР було повернуто в порядку реституції 534 120 одиниць

³⁷ *Ком С.И.* Эхо войны. Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года в Крыму, находящихся в музеях Автономной Республики Крым. — К.: Такі справи, 2010; *Ком С.И.* Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года в Крыму, находящихся в музеях Автономной Республики Крым. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010.

культурних цінностей. При цьому, 167 717 одиниць (31,4%) походили з Києва³⁸. Авторитетний німецький дослідник професор Вольфганг Айхведе не виключає, що приблизно 350 000 предметів культури (65,52%), з числа повернутих у СРСР, походили з території України³⁹. Окрім того, слід відзначити, що в американських реституційних списках фігурують дані про експонати багатьох українських музеїв, що так і не повернулися в Україну після повернення в СРСР.

Але, вивезені комуністичним керівництвом з Німеччини цінності, практично в повному обсязі були сконцентровані саме на території Росії. Це викликає в Україні справедливі питання: чи була ця радянська акція дійсно «компенсацією»? Кому і що тоді «компенсували»? Про яку саме «компенсацію» мова йде в даний час через більш ніж шістьдесят років після війни? І якщо про неї йде мова, то чому сьогодні робляться спроби обґрунтувати компенсацію втрат тільки музеїв Росії — причому від імені втрат музеїв України? Очевидно, що тут далеко не все логічно в моральному, юридичному і практичному контекстах. І, хоча реальних можливостей вплинути на розвиток ситуації Україна поки що не має, вона не може бути байдужою до даної проблеми.

Дані приклади лише частково відображають увесь складний комплекс українсько-російських проблем в питанні повернення та реституції культурних цінностей. Проте і вони дають привід для активної праці держави на даному напрямку. Але такої праці немає. Якщо в перші роки незалежності Україна принаймні декларувала свої претензії до Росії та ініціювала на різних рівнях офіційні звернення до російської сторони, то в останні роки на тлі відсутності будь-яких реальних дій, немає навіть декларацій, які б свідчили про бодай наявність риторики на дану тему. Очевидно, що такий перебіг подій абсолютно влаштовує російську сторону. Але як пояснити подібну позицію з боку української влади?

Розвиток реального міждержавного співробітництва України в сфері реституції незаконно вивезених культурних цінностей, особливо втрачених внаслідок Другої світової війни, окреслив кілька пріоритетних напрямків, які визначали державну політику в даній сфері. Ними виявилися міждержавні стосунки та співпраця України з Федеративною Республікою Німеччини, Королівством Нідерландів, Республікою Польща, Ро-

³⁸ Патріція Кеннеді Грімстед, Геннадій Боряк. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни. Винищення архівів, бібліотек, музеїв. — Львів, 1992. — С. 38–39.

³⁹ Patricia Kennedy Grimsted. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, MA, 2001. — P. 217.

сійською Федерацією. Ситуація України на кожному з цих напрямків має свої особливості.

Стосовно культурної спадщини скорених народів, що потім була продовжена комуністичним керівництвом колишнього СРСР. З розпадом СРСР як єдиної держави і створенням на його місці нових незалежних держав виникло питання про приналежність цінностей, що в умовах надмірної державної централізації адміністративним шляхом ще від часів Російської імперії концентрувалися у великих музейних центрах на території сучасної Росії, збіднюючи спадщину колишніх національних республік СРСР. В тому числі, значні масиви українських культурних цінностей опинилися на території Росії під час та після Другої світової війни.

Ці сюжети показово ілюструють наявність широкого комплексу проблем, пов'язаних з питаннями повернення і реституції культурних цінностей, що мають як універсальний характер, так і свої окремі особливості, характерні для кожного окремого випадку. Головне, що поєднує їх, очевидна необхідність вироблення чіткої та зрозумілої державної політики в даній сфері, пошуку взаєморозуміння і компромісів. Тільки таким шляхом можливо знайти ефективне рішення існуючих суперечностей і вибудувати можливості для перспектив продуктивної співпраці.

Kot Sergii (Kyiv)

Director of the Centre for research of the historical and cultural Heritage of the Institute of History of Ukraine NAS of the Ukraine, Candidate of Historical Sciences. (PhD)

The Problems of Return of Cultural Property in Ukraine-Russian inter-government relations (1991–2015)

In Article analyzing the experience of current Ukraine-Russian intergovernment relations on return and restitution of cultural property in 1991–2015. Describe a main conceptual discussions, positive achievements and problems questions of mutual cooperation.

Keywords: *Ukraine, Russian, the cultural property, return, restitution.*